

5. Там само. Спр. 40. Арк. 117.
6. Там само. Спр. 122. Арк. 54.
7. Там само. Арк. 1.
8. Там само. Оп. 6. Спр. 122. Арк. 47.
9. Там само. Оп. 7. Спр. 83. Арк. 58; Там само. Оп. 7. Спр. 90. Арк. 50.
10. Там само. Оп. 20. Спр. 1730. Арк. 26 зв.
11. Там само. Арк. 38; Там само. Спр. 1861. Арк. 36, 36 зв.
12. Там само. Спр. 2299. Арк. 7.
13. Там само. Спр. 1861. Арк. 117.
14. Там само. Спр. 2031. Арк. 1—4.
15. Там само. Арк. 6—7.

В. М. ХМАРСЬКИЙ

З ІСТОРІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ В ОДЕСІ (ПРО НАМАГАННЯ А. О. СКАЛЬКОВСЬКОГО ЗАСНУВАТИ У 30—40-ві рр. ХІХ ст. ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ)

У серпні 1995 р. наукова громадськість міста відзначила 75-ліття існування Державного архіву Одеської області. На урочистому засіданні у Літературному музеї директор архіву В. М. Мальєнко розповів про історію цієї установи. Він слушно підкреслив, що архів мав і свою передісторію, в якій чільне місце посідає постать Аполлона Скальковського.

Видатний історик і археограф Південної України ще у першій половині ХІХ ст. став ініціатором створення в Одесі спеціального історичного архіву¹. Це був час становлення української історичної науки. Українські історики, які залучали все більше історичних джерел до своїх творів, зіткнулись з тим, що архівні матеріали знаходились у неупорядкованому і безпорадному стані, і по суті, гинули у багаточисельних відомчих архівах.

Наукова громадськість неодноразово піднімала питання про створення спеціальних архівів, які були б справжніми науковими установами і централізовано зберігали б писемні пам'ятки минулого. Нарешті, у 1852 р. було створено перший архів в Україні — Центральний архів давніх актів у Києві². Проте перший архів міг виникнути на ціле десятиліття раніше, і не у Києві, а в Одесі.

А. О. Скальковський почав вивчення історії Південної України в середині 30-х рр. Вже у 1836 р. він звернув увагу на те, що у Новоросійському краї ніхто «не турбувався про документи, які не мали тісного зв'язку з поточними справа-

ми, і, отже, що вони могли загинути від невігластва, пожеж, або просто, з бігом часу та зміною обставин»³.

Як свідчать щоденникові записи А. О. Скальковського ідея створення архіву з'явилась у нього наприкінці жовтня 1837 р. — коли він почав написання другої частини «Хронологического обозрения истории Новороссийского края». 23 грудня 1837 р. дослідник занотував: «...віддав Левшину (городоначальнику Одеси — В. Х.) проект мій про історичний архів в Одесі»⁴.

В січні 1838 р. з проектом ознайомився новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов. Він прихильно його сприйняв, обіцяв допомогу, і в лютому затвердив цей документ.

Проте вже наступного дня А. О. Скальковський скаржився: «Моя записка про історичний архів у Фабра і він дуже псує справу мою». Невідомо, що вчинив начальник канцелярії М. С. Воронцова А. Я. Фабр, але дослідник пізніше повертався до архіву. Лише 27 липня 1838 р. він «в канцелярії написав ще папір про історичний архів»⁵.

Для створення архіву А. О. Скальковський вважав тоді за необхідне: 1) оглянути у Новоросії архіви державних установ, фортець тощо; 2) відокремити зі всіх матеріалів папери, що не торкались поточних справ; 3) зібрати з вилучених справ історичний архів. Одним із основних завдань майбутнього архіву мав стати пошук нових історичних джерел з історії краю. Отже, історик бачив архів як регіональну установу для Південної України (таким, до речі став і київський архів, будучи скупченням матеріалів з історії Правобережної України).

У серпні 1838 р. М. С. Воронцов звернувся з проектом Скальковського до міністра внутрішніх справ. Поданя графа було позитивно розглянуто комітетом міністрів, який прийняв відповідне рішення, затверджене 20 грудня імператором. Єдиною зміною було те, що у столиці вирішили назвати передбачену установу не «Історичним архівом Нової Росії», а «Зібранням історичних та статистичних відомостей про Новоросійський край»⁶.

5 січня 1839 р. А. О. Скальковський довідався про затвердження Миколою I його проекту, а також про те, що йому дозволено незабаром відправитись у заплановану археографічну подорож (разом з офіцером Генерального штабу).

Проте раптово заснування архіву наразилось на несподівані перешкоди. У той час у середовищі освічених одеситів

виникла думка про утворення у місті історичного товариства. Кілька майбутніх його членів-засновників (згадуваний вже А. Я. Фабр, попечитель учбової округи Д. М. Княжевич та завідувач міською бібліотекою М. Н. Мурзакевич) вважали наміри А. О. Скальковського втручанням в царину їх діяльності⁷.

25 березня 1839 р. Д. М. Княжевич у листі до міністра народної освіти С. С. Уварова писав, «що одеське товариство історії та старожитностей більш ніж будь-хто могло б взяти на себе роботу стосовно передбаченого до зачаткування в Одесі історичного архіву під назвою «Зібрання історичних та статистичних відомостей про Новоросійський край»⁸. Про те С. С. Уваров одразу повідомив міністра внутрішніх справ О. Г. Строганова⁹.

Одеське товариство історії та старожитностей було засновано, як відомо, 23 квітня 1839 р. Того ж дня А. О. Скальковський став його дійсним членом (і скарбничим)¹⁰.

У травні 1839 р. А. О. Скальковський відправився у заплановану подорож по Новоросійському краю. Вона тривала з 25 травня по 1 липня і була надзвичайно вдалою. Дослідник завітав до Миколаєва, Херсону, Катеринославу, Сімферополя де знайшов багато важливих документів. Найбільшим його успіхом було відкриття для науки решток архіву Коша Нової Запорозької Січі. Частина із знайдених матеріалів дослідник взяв з собою до Одеси¹¹.

Після повернення з експедиції А. О. Скальковський звітував про свої пошуки на засіданні Одеського товариства історії та старожитностей (далі — Товариство) 24 жовтня 1839 р. У своєму звіті зазначив, що лише зробив перший крок і готовий передати справу створення архіву Товариству¹².

Вважаємо, що таку позицію А. О. Скальковський зайняв тому, що не міг протистояти впливовим керівникам Товариства за відсутності у цей час у місті М. С. Воронцова. Але уже у листопаді він приступив до відбору справ з архіву канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, а у грудні, після повернення графа, дослідник подав новий рапорт про долю історичного архіву.

Доповідаючи про виконання первинного завдання — огляд і відбір матеріалів — А. О. Скальковський надалі вважав за необхідне: 1) призначити кореспондентів в різних частинах краю для пошуку у відомчих та інших архівах нових матеріалів, які він не побачив або не знайшов; 2) добитись від

військового міністерства надіслання докладних топографічних карт, що сприяло б подальшим розшукам; 3) оглянути архів колегії іноземних справ для розшуку документів з історії Запорозької Січі; 4) з цією ж метою, а також для вивчення історії сербських поселень, здійснити відряження до архіву київського губернського правління; 5) придбати «Полное собрание законов Российской империи». Важливо відзначити, що відстоюючи ідею архіву, історик апелював до подібного досвіду Франції, Швеції, вказуючи, зокрема, на діяльність Ж. Мішле і Ф. Гізо¹³.

Таким чином, висунувши конкретну програму дій, А. О. Скальковський рішуче протиставив себе Товариству. На нашу думку, саме з цього часу і почалось у Санкт-Петербурзі протистояння двох сил у справі створення архіву: Скальковського (під патронажем М. С. Воронцова) та Товариства, яке заручилося підтримкою С. С. Уварова.

Саме це призвело, на наш погляд, до затягування справи. А у серпні 1840 р. зі столиці навіть надійшла звістка, що заснування архіву взагалі знаходилось під загрозою. І лише Скальковський продовжив боротьбу попри опір своїх опонентів в Одесі. Про напруженість ситуації свідчить щоденниковий запис дослідника від 17 травня 1841 р., коли він намагався «пробити» свій черговий проект про архів: «...Я був так засмучений в канцелярії зауваженнями щодо мого проекту про історичний архів, що їх зробив Фабр, і такими несправедливими, що я, бачучи його злобу і невігластно, визнають, ледве не плакав від розпачу. Доведеться кинути цю корисну справу»¹⁴.

А. О. Скальковський ще не знав, що у квітні того року О. Г. Строганов у листі до С. С. Уварова віддав перевагу у створенні архіву Товариству¹⁵.

Незважаючи на це М. С. Воронцов намагався завершити справу на користь Скальковського. У листі до С. С. Уварова (травень 1841) він зазначив, що ідея архіву була висунута Скальковським ще у 1838 р., а у 1839 р. для її втілення саме він здійснив спеціальну експедицію і потім, на основі знайдених джерел, написав низку творів. Для започаткування і нормального функціонування архіву генерал-губернатор вважав за потрібне: 1) перевезти до Одеси всі справи, що їх відібрав Скальковський у 1839 р.; 2) влаштування архіву доручити Скальковському «як першому винахідникові»; 3) зарахувати архів до відання Археографічної комісії у Петербурзі; 4) на утримання установи видавати із державної

скарбниці 1800 крб. на рік. Скальковського ж, «у нагороду за послуги в царині історії Південної Росії», пропонувалось підвищити по службі¹⁶.

На жаль, ці рішучі дії не досягли бажаної мети. Проти-стояння набуло, на наш погляд, надто великої гостроти. Міністри (освіти та внутрішніх справ) у Петербурзі вже не могли однозначно схилитись на чийсь бік. Тому їх мовчання тривало до кінця 1841 і у 1842 роках.

Коли у 1842 р. виникла ідея заснування Головного статисти-чного комітету Новоросійського краю, то А. О. Скаль-ковський намагався здобути в ньому місце й архів утворити при цьому закладі. Але і там почалась бюрократична тяга-нина. Про нервову перевтому дослідника у той час (20 серп-ня 1842 р.) говорить такий запис у щоденнику: «...Справа з архівом мені душевно надокучила».

Врешті, восени 1842 р., настало розв'язання історії з ар-хівом. 26 жовтня з Петербургу надійшов лист з цілковитим запереченням створення історичного архіву в Одесі¹⁷. Таким був сумний фінал.

Понад півроку про архів і не згадували. Лише влітку 1843 р. згідно рішення уже нового міністра внутрішніх справ Л. О. Перовського було утворено спеціальну комісію з чоти-рьох членів Товариства для розгляду уже відібраних Скаль-ковським справ і повернення їх назад, «за приналежністю»¹⁸.

До складу комісії увійшов і А. О. Скальковський. Але во-на так і не розпочала роботу оскільки протягом 1844 р. її голова (Д. М. Княжевич) помер, два її члени (В. В. Григо-р'єв та С. В. Сафонов) виїхали з Одеси, а у Скальковського погіршилися взаємини з секретарем Товариства М. Н. Мур-закевичем¹⁹.

У 1844 р. було обрано новий склад комісії до якого А. О. Скальковський уже не потрапив. Члени комісії працю-вали аж до 1850 р. Вони зробили необхідні витяги із наяв-них справ, а оригінали відправили до місць попереднього зберігання. Після затвердження роботи комісії на сторінках друкованого органу Товариства було опубліковано «Записку о содержании старых письменных актов Новороссийского края»²⁰. Таким було завершення зусиль А. О. Скальковсь-кого, започаткованих ще у 1837 році.

Отже, зайве і прикре протистояння одеських науковців спричинилось врешті до того, що архів у місті заснувати не вдалось. Однак, важливо відзначити, що згаданий фрагмент наукового життя міста — не лише негативний досвід. Ва-

жаємо що, А. О. Скальковський своєю пропозицією випередив час. Незважаючи на невдачу, він, а разом з ним і деякі інші дослідники, набули досвіду архівної роботи. Зокрема, сам дослідник продовжував зберігати архівні матеріали, що потрапили у його розпорядження внаслідок цієї «архівної історії» (архів Коша Нової Запорозької Січі, особисті матеріали професорів А. А. Дегурова та І. М. Лобойко). З цього часу створення архіву стало одним із завдань одеських науковців.

ПРИМІТКИ:

1. В історичній літературі щодо пріоритету ідеї створення архіву існують дві точки зору. У одеських істориків О. О. Рябініна-Скляревського та С. Я. Борового не виникало жодних сумнівів щодо першості Скальковського (див.: Рябінін-Скляревський О. Одеський краєвий історичний архів//Архівна справа. 1925. № 5—6. С. 73; Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины//Записки Одесского археологического общества (Одесса). 1960. Т. I (34). С. 178./Сучасна квітська дослідниця Т. Ф. Григор'єва вказує на першість М. І. Надеждіна, відомого російського громадського діяча і науковця, який наприкінці 30-х і на початку 40-х рр. XIX ст. перебував в Одесі/див.: Григор'єва Т. Ф. Становление и развитие краеведения в Южной Украине в конце XVIII — первой половине XIX в.//Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. К., 1991. С. 90./Ми дотримуємось першої точки зору, як більш обгрунтованої.

2. Див.: Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Харків. 1927. С. 98—109.

3. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Одесса. 1836. Ч. 1. С. III.

4. Архів Санкт-Петербурзької філії Інституту російської історії (далі Архів СПб ФІРІ) РАН. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 29. Т. VII. Арк. 130, 179.

5. Там само. Т. VIII. Арк. 4 зв., 5, 16, 101.

6. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі — ІР ЦНБ) НАН України. Ф. V. Спр. 614. Арк. 14—15.

7. Архів СПб ФІРІ РАН. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 29. Т. IX. Арк. 4.

8. Державний архів Одеської області. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 10.

9. Російський державний історичний архів (далі — РДІА). Ф. 1290. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 1.

10. Записки Одесского общества истории и древностей (далі—ЗООИД). 1844. Т. I, С. 591.

11. Хмарський В. М. А. О. Скальковський — археограф. К., 1994. С. 5, 7—8.

12. ІР ЦНБ НАНУ. Ф. V. Спр. 614. Арк. 1 зв.

13. Архів СПб ФІРІ РАН. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 29. Т. IX. Арк. 165; Оп. 2. Спр. 209. Арк. 2—2 зв.

14. Там само. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 29. Т. XI. Арк. 61 зв.

15. РДІА. Ф. 1290. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 11.

16. Відділ рукописів Інституту російської літератури («Пушкінський дім»). РАН. Ф. 281. Спр. 7836. Арк. 1—2.

17. Архів СПб ФІРІ РАН. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 29. Т. XIII. Арк. 42 зв., 46 зв., 58 зв., 85 зв., 119 зв.

18. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1842 по 14 ноября 1843 года. Одесса. 1843. С. 11—12.

19. Маркевич А. И. Аполлон Александрович Скальковский//ЗООИД. 1900. Т. XXII. IV. Некрологи. С. 36.

20. Див.: ЗООИД. 1850. Т. II. С. 740—787, 794.

Г. С. БОНДАР

КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ НА СТОРІНКАХ «ОДЕССКОГО ВЕСТНИКА» В 1827—1833 рр.

Періодична преса являє собою специфічну групу джерел, які містять чимало фактичного матеріалу. У той же час преса може розглядатись не лише як історичне джерело з історії того чи іншого періоду (як об'єкт дослідження), але й як один із осередків вивчення минулого (суб'єкт дослідження). Зокрема це торкається краєзнавчих досліджень.

В першій чверті XIX ст. на Півдні України розпочалось вивчення місцевої історії. Краєзнавчою діяльністю займались викладачі навчальних закладів, чиновники та ін. Вони проводили науково-пошукову роботу, сприяли поширенню знань серед широких верств населення, виховували повагу до науки тощо¹.

Наслідки краєзнавчих досліджень, які проводилися в цей час могли знайти своє відображення лише в газетах. Тому вивчення краєзнавчих матеріалів, що з'являлись на сторінках тодішньої преси дозволяє простежити їх основні напрямки.

Перші спроби зародження газетної справи на Півдні України відносяться до 20-х рр. XIX ст.² Згодом, у другій половині 20-х рр. XIX ст. з ініціативи Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора графа М. С. Воронцова було розпочато видання двомовної газети «Одесский вестник» — «Journal d'Odessa». Саме це видання стало одним із центрів краєзнавчих досліджень в першій половині XIX ст. Перший номер газети побачив світ 5 січня 1827 р. Газета виходила двічі на тиждень у середу і суботу на чотирьох сторінках по дві колонки на кожній: з лівої сторони містився текст французькою мовою, з правої російською. Російську частину редагував О. Левшин, французьку — П. Брунов³. На протязі 1827—1829 рр. організаторами і провідними співробітниками газети були, крім редакторів, чиновники П. Морозов і Д. Страшков⁴. В 1831 р. розділ газети, що видавався російською мовою виділився в самостійне видання, яке вихо-